

Fejes László
Budapest

Az agglutinációról

Az uráli nyelveket az agglutináló nyelvek közé szokás sorolni, ugyanakkor az is világos, hogy ez a besorolás nem egyértelmű. Az ünnepezt a csaknem negyed századdal ezelőtt megjelent egyetemi doktori disszertációjában a magyar, a finn és az észti nyelvet vizsgálta – többek között – ebből a szempontból. Az alábbiakban ezt a vizsgálatot szeretném kiegészíteni néhány – tudtommal – új szemponttal (és más uráli nyelvek bevonásával), anélkül, hogy szorosán kapcsolódnék Havas Ferenc 1974-es gondolatmenetéhez.

1. A morfológiai típusok

Általában három morfológiai típust szokás megkülönböztetni: az izolálót, az agglutinálót és a flektálót. (A valamivel ritkábban, de így is elég gyakran emlegetett polyszintetizáló és inkorporáló típust az uráli nyelveket tárgyalva figyelmen kívül hagyhatjuk.) Természetesen nem szabad elfelejteni, hogy ezekbe a típusokba egyfelől szerkezeteket, másfelől nyelveket szokás sorolni, ami két különböző dolog – ez azonban valódi problémát nem jelent, hiszen izoláló, agglutináló és flektáló nyelveket annak alapján különböztetünk meg, hogy túlnyomóan izoláló, agglutináló vagy flektáló szerkezeteket találunk-e bennük.

Izoláló szerkezetről akkor beszélünk, ha minden grammatikai elem önálló morfémát alkot, és minden morféma önálló szóba kerül, azaz ha a szavak egymorfémásak. Agglutináló szerkezetnek azt nevezzük, amikor minden grammatikai elem önálló morfémát alkot, de ezek a morfémák egy szóba komponálódnak (nem szükségszerűen „tartalmas” tővel: pl. a személyragozott névutókban csak grammatikai elemek vannak). Flektáló

szerkezetéről akkor beszélünk, amikor több morfológiai kategória is egy morfémában kerül kifejezésre.¹

Egy tisztán izoláló nyelvnek tulajdonképpen nincs is morfológiája, ezért ott nincs is értelme morfológiai kategóriákról beszélni. Egy tisztán agglutináló nyelvben a morfológia működését szakaszosnak képzelhetjük: a tövet, ill. a szükséges morfológiai kategóriákat egyenként is megadhatjuk. Ha pl. a komi *kar* 'város' szó többes dativusi alakjára van szükségünk, akkor megadjuk a morfológiának a *kar* tövet (*kar-*), a többes számot (*kar-jas-*) és az esetet (*kar-jas-ly*). (Valódi agglutinációnál a morfológiának azt sem kell tudnia, mi volt a megelőző és mi lesz a következő morféma, hiszen ugyanazt a morfológiai kategóriát mindig ugyanaz a morf fejezi ki. A morfológia tehát semmi mást nem csinál, mint összeragasztja a változatlan morfémákat: innen is a neve: *ragasztó*.) Ezzel szemben egy flektáló nyelvben egyszerre meg kell adni az összes szükséges morfológiai kategóriát: ha az orosz 'városoknak' szerkezetre van szükségünk, egyszerre kell megadnunk a számra és az esetre vonatkozó információkat, hogy abból megkapjuk a *городам* alakot.

Természetesen az uráli nyelvek morfológiája nem minden esetben a fent agglutinálóként leírt módon működik. Ha a *víz* szó valamely alakját próbáljuk meg a fenti módon legyártani, akkor már az első lépésnél elakadunk, hiszen a morfológia a következő morféma ismerete híján nem fogja tudni, hogy a *víz-* vagy a *viz-* allomorffal kezdje-e építeni a szót. Ha pedig egy magyar szó többes számú alakját kérjük, nem fogja tudni, hogy a *-k* vagy az *-i-* többesjelet illessze-e be, hiszen nem tudja, hogy következik-e utána személyrag.² Ezekben az esetekben csak fenntartásokkal mondhatjuk, hogy nem a morfológiára tartozik. Ha úgy képzeljük, hogy a morfológia után valamelyik másik nyelvtani modul (morfofonológia?)

---

1 Ugyanez a szintetikus-analitikus terminuspárra lefordítva: az izoláló nyelvek teljesen analitikusak, a flektáló nyelvek teljesen szintetikusak – az agglutináló nyelvek köztes pozíciót foglalnak el, mert a grammatikai elemeket egy szóba szintetizálják, de a szón belül a morfémák analitikusan fejezik ki őket.

2 Ugyanez fordítva is működik: amikor a kész szóalakot elemezzük, és az *-i-* szegmentummal találkozunk, már tudjuk, hogy amennyiben ez többesjellel, a szóban birtokos személyjel (vagy birtokjel) is lesz: azaz az *-i-* többesjel magában hordozza azt az információt is, hogy a szóalakban van Px.

végzi el a módosításokat, akkor máris azt feltételezzük, hogy a felszíni alak több lépcsőben jött létre, azaz van mögöttes alak is.

2. A felszín és ami mögötte van

A morfológiai típusok megállapításánál látszólag a felszíni szerkezetet figyeljük. A tipológiai munkák igyekeznek távol tartani magukat bármiféle mögöttes szerkezet feltételezésétől (mögöttes szerkezetek feltételezése a generatív nyelvtanokra jellemző, a tipológia és a generatív nyelvtan pedig gyakran mint szembenálló nyelvészeti irányzatok jelennek meg a szakirodalomban, vö. Comrie 1981, 1–5, kevésbé élesen Croft 1990, 2), ugyanakkor valamiféle mögöttes szerkezetet – kimondatlanul – mégis feltételeznek. Amikor a törökről mint agglutináló nyelvről azt állítjuk, hogy mechanikusan ragasztja egymás után a toldalékokat, eltekintünk attól, hogy a toldalékok a magánhangzó-harmónia szerint illeszkednek, azaz tulajdonképpen azok mögöttes alakjára vonatkoztatjuk a mechanikus folyamatot.³ Ha azonban ezt megtesszük, figyelembe vehetünk bonyolultabb morfofonológiai folyamatokat is.

Havas Ferenc említett művében (1974, 48, 65) úgy elemzi az ész paradigmát, hogy mind a nominativus, mind a genitivus ragja a zérómorféma, de ezek más-más tőváltozathoz járulnak. Ha azonban tisztán a felszíni alakokat nézzük, egy ilyen megoldás aligha elfogadható: azt állítanánk ugyanis, hogy a különbséget két azonos elem jelzi, míg a két különböző elem különbsége lényegtelen, azaz a *jalga-Ø* és a *jala-Ø* között a különbséget a Ø-k, és nem az eltérő tőalakok mutatják! E felfogás mellett aligha lehet érvelni. Valójában arról van szó, hogy a két Ø nem ugyanaz a

---

3 A magánhangzó-harmónia fúziós jellegére Havas Ferenc is felhívta a figyelmet (1974, 52–53). A mögöttes alakokra hivatkozik akkor is, amikor azt állítja, hogy az *adsz* és a *mondsz* esetében a elkülöníthető a tő a toldaléktól, mert ezek „hasonulásos alakulatokként is felfoghatók”. Csak a mögöttes alakra gondolhat akkor is, amikor amellest érvel, hogy pl. a finn *kaunii-lta tytö-ltä* 'szép lánytól' szerkezetben valódi egyeztetés helyett egyszerű ragisméltést találunk (1974, 73–75).

két $\emptyset$, csupán a két különböző elem (melyek közül az egyik mögöttesen is $\emptyset$) a felszínen mindig $\emptyset$ -ként realizálódik.⁴

Az észiben (és elsősorban az északi szamojéd nyelvekben, de szórva más uráli nyelvekben is) a hangtani változások következtében olyan alakok jöttek létre, amelyek felszíni formáját nem lehet szegmentálni: pl. észit *tuba* 'szoba-SG.NOM' : *toa* 'szoba-SG.GEN'. Az ilyen váltakozások egy részét azonban vissza lehet vezetni bizonyos mögöttes alakokra: a *toa* esetében ez a TUBA^N, ahol az ^N a genitivus végződése, mely a felszínen soha nem jelenik meg (az, hogy éppen N-nel jelöljük, annak köszönhető, hogy történetileg az *n*-ből származik, szinkrón szinten azonban ennek nincs jelentősége). Ebből az alakból szabályosan jön létre a *toa* alak: a fokváltakozás következtében a B kiesik (TUA^N), az egymás mellé kerülő magánhangzóból diftongus jön létre (TOA^N), végül az ^N törlődik (*toa*). A *linn* 'város' mögöttes alakja LINNA, melyből a tővégi A szabályosan törlődik, ha nem követi toldalék – a genitivus mögöttes alakja LINNA^N, melyből az ^N ugyan törlődik, de megakadályozza az A törlését, így a felszíni alak *linna* lesz.⁵ A *kana* 'tyúk' mögöttesen is KANA, a genitivusa viszont KANA^N, ebben az esetben azonban a tőben semmilyen változás nem megy végbe, így a singularis genitivusi alak egybeesik a singularis nominativus alakjával. A mögöttes ^N elemzését nem csak a nyelv története igazolja, hanem az is, hogy az egy mássalhangzóból álló toldalékok ugyanazokat a váltakozásokat váltják (vagy nem váltják) ki, mint amelyeket az ^N kivált: pl. inessivus -s: *toas*, 'szobában', *linnas* 'városban', *kanas* 'tyúokban'. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a fokváltakozást olyan esetragok is kiválthatják, amelyek formájuk alapján látszólag nem válthatnák ki: *-le*, *-ni* stb. Ezek elemzésére az egyedüli lehető-

---

4 Amikor a strukturalista irodalom bevezette a zéromorf, zéromorféma fogalmát, akkor nyilvánvalóan az volt az elképzelés, hogy a testes morféma hiányának is megvan a maga információhordozó szerepe. Egy szigorúan strukturalista keretben aligha lenne értelme azt mondani, hogy a zéromorf(éma) valamilyen tőhöz kapcsolódik. Nem mellesleg: egy ilyen megoldás túl erős eszközt adna a kezünkbe, hiszen az angol *go* : *went* párt is kezelhetnénk úgy, hogy múlt idő jele zéró allomorfként kapcsolódik a tő sajátos alakjához.

5 Ebben az alakban is van fokváltakozás, de ezt a helyesírás nem jelöli, és elemzésünk szempontjából itt lényegtelen.

ségnek az látszik, hogy ezekben is ^N-t feltételezzünk – és azt, hogy az ^N minden esetben törlődik – ami kétségtelenül nem elegáns megoldás. (Még akkor sem, ha történetileg igazolható, mint a *-ga* kapcsán, ahol valaha tényleg megvolt a genitívus *-n-je*, vagy kissé másképpen a *-le* esetében, ahol egy valaha megvolt mássalhangzóra tudunk hivatkozni. Ebben az esetben ugyanis az ^N már csak azt fogja jelölni, hogy a toldalék a „genitívusi” tőhöz kapcsolódik, azaz tulajdonképpen egy, a tőre vonatkozó információt kódolunk a toldalék alakjába, és nem valódi morfofonológiai információról van szó.) Kompromisszumos megoldásként mondhatjuk, hogy ezek esetében valódi flektálásról van szó, míg a genitívus esetében – legalábbis mögöttesen – agglutinációról. Mindenesetre a felszínen flektálónak tűnő észti alakok jelentős része – elemzéstől függően – visszavezethető mögöttesen agglutináló szerkezetekre, éppen ezért akár azt is mondhatjuk, hogy az észti kb. annyira agglutináló mögöttesen, mint a finn a felszínen (különbösen, hogy a finnel szemben az észti nem magánhangzó-harmónia).

A fenti elemzés hátránya, hogy mögöttesen több fonémát kell feltételeznünk, mint amely a felszínen megjelenik. Az ^N ugyanis nem helyettesíthető az N-nel, mivel a szó végén állhat *n* (az egyes szám első személyű igei végződés ugyanis N), és ennek nem-törlődését nem magyarázhatjuk fonológiai szabályokkal. Sőt, már az is kérdés, hogy mi magyarázhatná az ^N törlését akár a szó végén is. Ha ugyanis fonológiai szabályt keresünk, tudnunk kell, miben különbözik az ^N az N-től, mi az a tulajdonsága, amellyel a törlését indokolja. Hasonló problémák több finnugor nyelvben előfordulnak, itt most három példát szeretnék bemutatni.

A magyar *-vAl*, ill. *-vá* esetragok *v-je* a hagyományos nyelvtanok szerint hasonul a tővégi mássalhangzóhoz. Ez azonban aligha tekinthető egyszerű fonológiai folyamatnak, hiszen pl. a határozói igenév *-vA* toldaléka nem hasonul. Technikailag persze kezelhető a kérdés úgy, hogy az esetragokban egy mögöttes ^v-t feltételezzünk, de itt is hasonló problémákba ütközünk, mint az észti ^N esetében.

Némi hasonlóságot mutat a komi-permják többesjel viselkedése. Ennek alakja *-Cez*, ahol a *C* egy mássalhangzó jele: ez a tővégi mássalhangzóval azonos, ha pedig a tő magánhangzóra végződik, akkor vagy *j* jelenik meg a helyén, vagy semmi (Bartens 2000, 72). Ezt a viselkedést a CV-fonológiával lehet a legmeggyőzőbben modellezni: eszerint a többesjel mögöttes alakja egy kitöltetlen mássalhangzó-pozícióval kezdődik, mely vagy a legköze-

lebbi (szomszédos) mássalhangzó jegyeit veszi át, ha pedig ilyen nincs, akkor vagy az alapértelmezett hiátustöltő jegyei rendelődnek hozzá, vagy törlődik. (Más kérdés, hogy a hagyományos morfológiai típusbesorolás mit kezd olyan fogalmakkal, mint a kitöltetlen mássalhangzó-pozíció.)

Még bonyolultabb azonban az udmurt többesjel esete. Ennek alakja mássalhangzóra végződő tő után *-jos*, magánhangzóra végződő tő után *-os*. Ezzel szemben az udmurtra éppen az jellemző, hogy egy toldalék mássalhangzóra végződő tő után magánhangzóval, magánhangzóra végződő tő után *-j*-vel kezdődjön: azaz a mögöttesen magánhangzóval kezdődő toldalékok a magánhangzóra végződő tövekhez hiátustöltő *j*-vel kapcsolódnak. Ha tehát mögöttesen *-jos* alakot feltételezünk, a törlést nem tudjuk megmagyarázni, ha pedig *-os*-t, akkor sem a betoldást, sem azt, hogy a hiátustöltő miért nem jelenik meg. Marad tehát a *-^los*, de ez sem lehet meggyőző: mi indokolná a *j* törlését ott, ahol szükség lenne rá, a megjelenését pedig ott, ahol nincs?

Mindhárom esetben úgy tűnik, hogy indokolatlan a fonológiában elhelyezni ezeket a folyamatokat, valójában a morfológiában van a helyük. Kérdés, hogy az ilyen jelenségek hogyan férnek bele egy agglutináló morfológiai modellbe.

Figyelembe kell vennünk viszont azt is, hogy bizonyos esetekben a felszínen látszólag igen önkényesen váltakozó (azaz flektáló szerkezetet tükröző) alakok mögöttesen inkább agglutinálónak tűnnek. Tipikus példa erre az izsvai komi, ahol ilyen szerkezeteket találunk: *lō* 'lélek': *lolyś* 'lélektől', *pyrōny* 'bemenni' : *pyrala* 'bemegyek', *sutny* 'állni' : *sūta* 'állók' (Bartens 2000, 48). Mindegyik váltakozás fonológiailag könnyen levezethető a *lol-*, *pyral-*, *sult-* mögöttes alakokból, és a fonológiai szabályok mindegyik esetben jól indokolhatóak fonetikai (artikulációs vagy perцепciós) alapon.

A fenti esetekben tehát legalább két szintet különböztethetünk meg a klasszikus tiszta agglutináció és flexió között: az egyik esetben a tiszta agglutinációtól a felszínen eltérő alakok jól alátámaszthatóak fonetikailag indokolt fonológiai szabályokkal, a másik esetben technikailag ugyan levezethetőek, de fonetikailag nem indokolhatóak. (A tiszta flexió esetében a levezetésnek ilyen módjára sincs mód.)

3. Más kilengések a flektálás irányába

Tiszta agglutinációs szerkezetről beszélünk, ha egy szó több morfémből áll, a morfémből határa egyértelmű és alakjuk állandó. A morfémből határának egyértelműsége szükségszerűen azt is jelenti, hogy egy morféma csak egyetlen grammatikai kategóriát fejez ki – ellenkező esetben ugyanis éppen arról van szó, hogy nem tudjuk megmondani, hol a két kategóriát külön-külön kifejező morf határa. Minden uráli nyelvben vannak olyan jelenségek, amelyek nem felelnek meg ennek a képnek.

Rendkívül ritka ugyan az a jelenség, amikor a tő és a toldalék egyáltalán nem különíthető el, azaz amikor szuppletív alakkal van dolgunk. Ilyen példa a komi *mort* 'ember' többes számú alakja, a *jöz* 'emberek'. A létige esetében a tő igen gyakran váltakozik, pl. magyar *vagy-, van-, vol-, le-, lev-* stb., finn *ole-, lie-* stb., udmurt *lu-, vyl-, val, vañ* stb., komi *lo-, völi, em* stb. Ezen paradigmában az alakok egy részét akár szuppletívnek is lehet tekinteni (elsősorban azokat, amelyeken nem ismerhető fel az alak megszokott végződése, vagy amelyek általában zéró morféma végződnek, de az adott alak más alakok tövéként nem funkcionál). A jelen időben bizonyos mondat szerkezetekben teljesen elmarad a létige, ha kijelentő módú jelen idejű mondatról van szó (komi, udmurt, mari stb.), vagy ha ilyen esetben harmadik személyű az alany (magyar) – más módban és időben a létige megfelelő alakjai jelennek meg. A (kopulaként használatos) létige paradigmáját tekintve ez olyan, mintha a paradigma megfelelő helyén szuppletív zéró morféma állna.

A tő belsejében minden uráli nyelvben végbemehet valamilyen változás (a magánhangzó hossza, minősége, kiesése-betoldása, mássalhangzó kiesése-betoldása, minőségének változása, fokváltozás stb.), ezek típusai, kondíciói és szerepei (szótár- és szövegbeli gyakoriságuk) nyelvenként erősen változhatnak. Nem minden esetben világos a tő és a toldalék határa. Az alábbiakban egy finn példát mutatunk be (a szavak jelentése 'gyerek', 'pohár', 'állomás', 'tyúk'):

SG-NOM	<i>lapsi</i>	<i>lasi</i>	<i>asema</i>	<i>kana</i>
SG-ADESS	<i>lapsella</i>	<i>lasilla</i>	<i>asemalla</i>	<i>kanalla</i>
PL-ADESS	<i>lapsilla</i>	<i>laseilla</i>	<i>asemilla</i>	<i>kanoilla</i>

Ezekben a példákban egyértelmű, hogy a *laps-*, *las-*, *asem-*, *kan-* szegmentumok a tövek részei, a *-lla* a singularis adessivus, az *-illa* a pluralis adessivus végződése. Hogy az ezek között az elemek között (illetve nominativusban a tő végén) megjelenő *-e-*, *-i-*, *-a-*, *-o-* a tő vagy a toldalék része, elemzés kérdése, és az elemzésben is az dönt, hogy melyik teszi lehetővé az egyszerűbbé leírást (ennek meghatározásában nagy szerepe van a megjósolhatóságnak: adott esetben a szóban forgó elemeknek a tőhöz sorolása tűnik a legkedvezőbbnek⁶). Mindenesetre bármelyik mellett döntünk, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a felszínen megjelenő alakváltozatok a környezettől függenek, és nem beszélhetünk egyalakú morféma mechanikus egymás után történő ragasztásáról.

Az alakváltozatok nem csupán a fonológiai környezettől függhetnek, egyes esetekben morfológiailag is kondicionáltak. A fenti példasorban könnyen azonosítható volt a többes szám *-i-* jele. A finnben a függő esetek többségében valóban ez a többes szám jele (habár, mint a fenti példában látható, első látásra ez nem mindig egyértelmű, hiszen elképzelhető lenne, hogy a *laseilla* alakban az *-ei-*, a *kanoilla* alakban az *-oi-* szegmentumot tekintsük a többes szám jelének), a nominativusban a *-t* jelenik meg ilyen szerepben.

A finnben tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a *-t* a birtokos személyragok előtt kiesik, így ebben az esetben a zéró a többes szám jele, azaz az egyes és a többes számú alak egybeesik. Mivel hasonlóan viselkedik a genitívus *-n* ragja is, a birtokos személyragos alakok gyakran grammatikailag poliszémek:⁷ *ystävä* 'barát' : *ystäväni* 'barátom, barátaim, barátomnak

---

6 Mögöttesen a következő tőalakokat feltételezhetjük: *sonne-*, *lasi-*, *asema-*, *kana-*. A tővégi *e* szó végére kerülve és az *i* előtt kiesik, az *i* előtt *e*-vé válik, az *a* pedig a szótagszámtól függően kiesik vagy *o*-vá válik.

7 Valójában arról van szó, hogy a mássalhangzóra végződő relatív tövek végéről a Px előtt kiesik a mássalhangzó. Testesebb (legalább két fonémából álló) toldalékok esetén ez csak egy testes (legalább egy fonémából álló) toldalékvariáns megjelenését jelenti, az egyetlen mássalhangzóból álló toldalékok azonban zérómorfként jelentkeznek. A törlést aligha tekinthetjük fonológiai indokoltnak, hiszen pl. az *nn*, *ns* szekvencia minden pozícióban előfordul a finnben, megjelenik pl. a PxPl2 *-nne* és a Px3 *-nsa* ragjában is (ráadásul a nyelvek általában morfémahatáron több kapcsolatot tűrnek meg, mint morféma belül).

a...’ (a felszínen ‘barát-SG.1’, mögöttesen lehet ‘barát-SG.NOM-SG.1’, ‘barát-PL.NOM-SG.1’ és ‘barát-SG.GEN-SG.1’ is). A felszínen tehát ez az szerkezet aligha nevezhető agglutinálónak – mivel azonban minden mássalhangzóra végződő esetrag utolsó mássalhangzója kiesik a Px előtt, szabályos morfofonológiai jelenséggel van dolgunk, azaz mögöttesen nyugodtan beszélhetünk agglutinációról.

Egyes esetekben maguk a toldalékok is egyszerre több morfológiai kategóriát jelölnek. A fenti finn példákban a *-t* végződés nem csak a többes számot jelöli, hanem a nominativust is, hiszen más esetben nem fordul elő (a genitivus egyes alakjaiban ugyan azonosítható, de a genitivus ragjától ott sem különíthető el). Hasonlóképp a genitivus *-n* ragja is tulajdonképpen a singularis genitivus, és nem egyszerűen a genitivus toldaléka. A pluralis genitivus végződéseiként az *-ien*, *-jen*, *-den*, *-ten*, *-tten* szuffixumokat különíthetjük el: habár ezekben felismerhetőek a máshol is azonosítható többesjelek, ill. a genitivus egyes számban megfigyelhető végződése is, a kettő összekapcsolódására vonatkozó szabályokat nem találunk, éppen ezért egységes toldaléknak kell őket tekintenünk.

Ha csak a felszíni alakot vesszük figyelembe, még több funkciót tulajdoníthatunk egy-egy toldaléknak. Testes többesjelet és esetragot nem tartalmazó birtokos személyragos alakokban a toldalékoknak tulajdonítjuk a szám és az eset jelölését is – így az *ystäväni* alakban a *-ni* a többes szám nominativus, ill. az egyes szám genitivus kifejezője is lehet, így három jelentést tulajdoníthatunk neki: 1. ‘SG.NOM.SG.1’, 2. ‘PL.NOM.SG.1’, 3. ‘SG.GEN.SG.1’. Természetesen más alakokban, amikor a számot és az esetet testes toldalék jelöli: 4. ‘SG.1’. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a teljes tárgyat a finn egyes számban a genitivusszal, többes számban a nominativusszal megegyező alakban fejezi ki.⁸ A személyes névmásoknak azonban van önálló accusativusi alakjuk, és ez lehetővé teszi, hogy a finn névszók körében accusativusi esettel is számoljunk, és így az *-ni* jelentései mellé a 5. ‘SG.ACC.SG.1’, 6. ‘PL.ACC.SG.1’ jelentéseket is felvegyük.

A *-ni* (és más Px-ek) viselkedése kapcsán további jelenségeket is figyelembe kell venni. A Px-ek sosem váltják ki a fokváltkozást (ezért klitikumszerű elemeknek is szokás tekinteni őket). Ha mögöttes formából

---

8 Bizonyos, itt nem részletezendő esetekben az egyes számban is a nominativusi alak használatos.

szeretnénk levezetni a felszíni Px-es alakokat, el kell döntenünk, mi megy végbe előbb: a fokváltakozás vagy a Px kapcsolására vonatkozó szabályok. A klitikumos elemzés azt sugallja, hogy előbb a fokváltakozás megy végbe: a *kota-nsa* 'sátra (sátor-SG.3)' esetében először végrehajtódik a fokváltakozás, majd a Px is beszótákolódik a szóba (ellenkező esetben **kodansa* lenne a végeredmény). Ha azonban a 'sátraim' szóalakot vizsgáljuk (mögöttesen: KOTA-T-NI (sátor-PL.NOM-SG.1), éppen az ellenkező következtetésre juthatunk: ha először a fokváltakozás megy végbe, és csak utána kapcsolódik a Px, akkor **kodani* az eredmény, nem pedig *kotani*.⁹ Mindez felveti annak a lehetőségét, hogy ilyenkor a *-t* többesjel vagy az *-n* genitívusrag mögöttesen sincs jelen: ennek viszont az mond ellent, hogy a testesebb ragok mindig jelen vannak, csupán a mássalhangzó esik ki a végükről: *kota-an* 'sátorba (sátor-ILL)', *kotaani* 'sátramba (sátor-ILL-SG.1)'.

Hasonló példa, hogy a permi nyelvekben az inessivus és az illativus ragjai birtokos személyragok mellett egybeesnek és olyan alakban jelennek meg, amelyben más környezetben nem fordulnak elő. Udmurt példát véve: *kar-yn* 'városban (város-INE)', *kare* 'városba (város-ILL)', de *kar-a-my* 'városunkban, városunkba (város-INE/ILL-PL.1)'. Ez ugyan aligha magyarázható morfofonológiai szabállyal, morfortaktikai szabályok bevezetése viszont aligha indokolt. Míg a finn esetében egy egyszerű kiesésről volt szó, itt vagy utólag kellene egy morfortaktikai szabálynak kicserélnie a teljes allomorfort, vagy a morfológiának előre kellene tudnia, milyen morféma következik. Hogy ez esetben mégis célszerűbb komplex morfémákról beszélni, annak még egy nyomós oka van.

Az agglutinatív modell feltételezi, hogy a toldalékok meghatározott sorrendben következnek egymás után. Néhány uráli nyelvben (mari, udmurt, komi deklináció, ill. északi szamojéd konjugáció) azonban előfordul, hogy bizonyos azonos kategóriájú morfémák eltérő sorrendben jelennek meg. Az udmurtból véve a példát: a genitívus ragja a birtokos személyrag után áll *nyl-yd-len* 'lányodnak a ... (lány-SG.2-GEN)', ezzel szemben az instrumentális ragja a birtokos személyrag előtt *nyl-yn-yd*

---

9 Nem foglalkozom azzal a lehetőséggel, hogy a Px kapcsolódásával járó különböző morfofonológiai jelenségeket különböző szinteken is elhelyezhetjük, sem azzal, hogy esetleg nem szabályrendezéssel (hanem pl. az OT keretein belül) ez az ellentmondás feloldható-e.

'lányoddal (lány-INSTR-SG.2)'. Az ilyen esetek kezelésére kétféleképpen járhatunk el: vagy külön szabályokat vezetünk be, amelyek meghatározzák a todalékok sorrendjét – ami egyáltalán nem jellemző a hagyományos agglutinatív modellre –, vagy egységes todalékokról beszélünk (-*ydlen* 'GEN.SG.2', -*ymyd* 'INSTR.SG.2', ill. a fenti példában -*amy* 'INE/ILL.PL.1'), ebben az esetben azonban egy szegmentum több grammatikai kategóriát fejez ki egyszerre, amely a flektáló, és nem az agglutináló szerkezetre jellemző.

A fenti példák mind azt mutatják, hogy az uráli nyelvek eltérnek a tisztán agglutináló típustól. Ez azonban nem jelenti, hogy flektálónak kellene őket tekinteni. A komi vagy az udmurt esetében például a többesjel mindig jól kiszegmentálható (még ha az udmurtban hangkörnyezettől függően különböző allomorfjai is vannak¹⁰). Egy tisztán flektáló nyelvben, de legalábbis paradigmában, mint például – a bolgár és a makedón kivételével – a szláv névszóragozás, egyáltalán nem tudjuk meghatározni, hogy mi a többes szám vagy a genitivus todaléka, ezzel szemben a fenti finn példákban majdnem mindig felismerhető a genitivust kifejező *-n*, a többes számot kifejező *-t* vagy *-i*, és egyes (jól meghatározható helyzetekben) a zérómorf (igaz, Px előtt az első kettő nem).¹¹ Ha egyes szegmentumokat úgy is kell elemeznünk, mint amelyek több grammatikai kategóriát is kifejeznek, mindig megjelenhetnek mellettük további kategóriákat kifejező morféimák, melyeknek helyzete szigorúan meghatározott, és amelyek jól elkülöníthetők tőlük. (Más esetekben ugyan jól felismerhetőek, de helyzetük változó.) Az orosz névszóragozás tehát két irányban tér el a „finnugor átlag”-tól: flektáló vonása, hogy a szám- és

---

10 Ezzel szemben a permjákban nem csak a kezdő mássalhangzó váltakozik, hanem a todalékvégi *z* is: ha todalék követi, kiesik (akkor is, ha a todalék magánhangzóval kezdődik: *ena god-de-ö* 'ezekben az években (év-PL-ILL)' – Batalova 1975, 127; idézi Bartens 2000, 72).

11 Az észti esetében kissé bonyolultabb a dolog. Az esetragok ugyan itt is felismerhetőek (a rövid illativus kivételével), de pl. a *puhas* 'tisztá-NOM' : *puhtas* 'tisztában (tisztá-INE)' esetében nem a végződés mutatja a különbséget, hanem a *tő* különbsége. Ilyen jelenség, ha ritkábban is, a finnben is előfordul: *suomalainen* 'finn-NOM' : *suomalaisen* 'finn-GEN' – a hasonló észti alakban viszont nincs a felszínen elkülöníthető todalék: *eestlane* 'észt-NOM' : *eestlase* 'észt-GEN'.

esetkategóriákkal semmiféle szegmentumok nem azonosíthatók; izoláló vonása viszont, hogy a birtokos kategóriáját nem integrálja a szóba (azaz az oroszban a birtokos nem is morfológiai kategória).

Elvben ezen a ponton bemutatnánk egy statisztikát, amely illusztrálná, hogy az uráli nyelvekben egy-egy oszthatatlan szegmentum átlagosan hány grammatikai kategóriát (vagy „tartalmas jelentést”) fejez ki, illetve hogy egy szóban hány morféma található: ez módot adhatna a vizsgált nyelvek egymás közötti, illetve más nyelvekkel való összehasonlítására. Egy ilyen statisztika elkészítéséhez azonban számtalan önkényes döntést kell hozni: ezt az alábbiakban három példával illusztrálom.

A komiban a *pi* ‘fiú’ többes száma *pijan*. Ebből a szerkezetből jól elkülöníthető a *tő*, viszont a többes szám jeleként a *-jan* egyedül ebben a szóban (ide értve a *pi* végű összetételeket) fordul elő. Az elemző önkényes döntése, hogy ebben az esetben a *pi* kiszegmentálhatóságára hivatkozva két morffal számol, vagy a *-jan* kiszegmentálhatatlanságára hivatkozva egymorfémás, szupletív alakkal.

Hasonlóan problémás az udmurt birtokos személyragos névszók tárgyesetének az elemzése. A végződés (némi egyszerűsítéssel) a következők:

	SG.#-NOM	SG.#-ACC	PL.#-NOM	PL.#-ACC
1	<i>-e</i>	<i>-me</i>	<i>-my</i>	<i>-mes</i>
2	<i>-ed</i>	<i>-de</i>	<i>-dy</i>	<i>-des</i>
3	<i>-ez</i>	<i>-ze</i>	<i>-zy</i>	<i>-zes</i>

Kérdés az, hogy elkülöníthető-e az accusativus végződése és a birtokos többes számának a jele. Az accusativus *-e* végződése néhány más szóban (elsősorban névmásokban) is megjelenik, így erre mondhatnánk, hogy elkülöníthető. Ekkor azonban többes számú birtokos esetében az *-s* szegmentumot kell a birtokos többes számának jelölőjeként kielemeznünk: ez azonban más alakokban nem fordul elő, sőt, már az is szokatlan, hogy a birtok személyére és számára utaló szegmentum közé másik szegmentum ékelődik: máskor el sem különíthetőek egymástól. Leghelyesebbnek tehát az tűnik, hogy a fenti elemeket oszthatatlan szegmentumoknak tekintjük – ebben az esetben azonban elveszik az az információ, ami a naiv szemlélő számára is világos: a *-d-* elem a második, a *-z-* elem a harmadik személyhez

kötődik, és hasonlóan (a singularis birtokos melletti nominativus kivételével) az *-m-* az egyes szám jelölője; továbbá hogy a birtokos többes számát az accusativusban az *-s* különbözteti meg az egyes számútól, a nominativusban az *-y* – az első személy kivételével, de itt is inkább az egyes számú birtokos jelölője tűnik szabálytalannak.

A harmadik példa a serkáli osztjából származik, ahol a dualis jele a *-ŋəŋ*, a pluralisé a *-t*, de a dualis a birtokos személyragok előtt *-ŋət*-alakban fordul elő. Itt történetileg arról van szó, hogy a pluralis jele analógiás úton behatolt a dualis jelébe. Ha ezt figyelembe vesszük, akkor a *-ŋət*- szegmentumot két morfémanak (egy *-ŋə-* dualisjelnek és egy *-t*- pluralisjelnek elemezhetjük: természetesen ebben az esetben a pluralis 'több mint egy'-ként értelmezendő, és nyilvánvalóan redundáns a dualis jele mellett). Másfelől – különösen arra hivatkozva, hogy birtokos személyrag híján a többesjelnek nyoma sincs – azt is mondhatjuk, hogy a *-ŋət*-egyszerűen a dualis jelének egyik alakváltozata, és egységes szegmentumnak tekinthetjük (vö. Schmidt 1978).

A számolásban további problémákat okozhat, hogy szegmentumnak tekintsük-e a zérómorfokat és/vagy a zérómorfémákat, vagy hogyan döntünk a finn *ystiöväni* 'barát-SG-NOM-SG.1' alak elemzésében: négy morfémmával számoljunk (melyek közül egy-egy zérómorféma fejezi ki a számot és az esetet), esetleg hárommal (egy zérómorféma, mely egyszerre fejezi ki a számot és az esetet), vagy csak kettővel (ebben az esetben a toldalék a birtokos számán és személyén kívül kifejezheti a számot és az esetet is). Az elemzés szempontjából többféle döntést is helyesnek mondhatunk, viszont a statisztikában ezek eltérő eredménnyel járnának, éppen ezért a statisztikai adatok önmagukban a nyelvekről semmit nem mutatnának.

Összefoglalásként leszögezhetjük, hogy az uráli nyelveket aligha nyilváníthatjuk egyértelműen agglutinálónak – agglutináló tulajdonságaik leginkább a mögöttes szerkezetben érvényesülnek, a mögöttes szerkezet vizsgálata azonban kívül esik a tipológia területén. Ugyanakkor távol állnak az ideális flektáló és izoláló nyelvektől is. A nyelvek morfológiai tulajdonságainak számszerűsítése meglehetősen elemzésfüggő (ez a mögöttes szerkezet figyelembevételével hatványozódik), így egzakt módon aligha végezhető el. Azt azonban remélhetőleg meggyőzően tudtam demonst-

rálni, hogy a generatív megközelítésmód nem teljesen idegen a tipológiától, és a két megközelítésmód kombinálása gyümölcsöző is lehet.

Irodalom

- BARTENS, Raija, 2000. Permiläisten kielten rakenne ja kehitys. Suomalais-ugrialinen Seura, Helsinki.
- BATALOVA, R. M., 1975. Коми-пермяцкая диалектология. Москва.
- COMRIE, Bernard, 1981. Language Universals and Linguistic Typology. Syntax and Morphology. Blackwell, Oxford.
- CROFT, William, 1990. Typology and universals. Cambridge University Press, Cambridge.
- HAVAS Ferenc, 1974. A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SCHMIDT Éva, 1978. Észti osztják nyelvtani vázlat. Kézirat. Debrecen.